

SAHİLƏ İBRAHİMOVA RAFİQ QIZI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sahila.ibrahimova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN MƏTİNŞÜNASLIĞI SAHƏSİNDƏ MİSİLSİZ ROLU OLAN ALİM- HƏMİD ARASLI

Annotasiya: Məqalədə Azərbaycan elmi, dili və ədəbiyyatı üçün xüsusi xidmətləri olan Həmid Araslı yaradıcılığı təhlil edilmişdir. Burada həmçinin Həmid Araslının mətinşünaslıqla bağlı tədqiqatları diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Həmid Araslının Kitabi-Dədə Qorqudun tədqiqi ilə bağlı apardığı araşdırmalar əsasında Həmid Araslının Dədə Qorqudşünas kimi adlanması, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və neçə-neçə başqa Azərbaycan və Şərq kalssikləri əsərlərinin elmi-tənqidi mətnləri üzərində çalışmış və dəyərli əsərləri haqqında təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, ədəbiyyat, folklor, Həmid Araslı, dastan, “Kitabi-Dədə Qorqud”, M.Füzuli.

SAHILA IBRAHIMOVA RAFIQ DAUGHTER

Annotation: The article analyzes the creativity of Hamid Arasli, who has special services for Azerbaijani science, language and literature. Hamid Arasli's textual studies are also highlighted here. During Hamid Arasli's research on Kitabi-Dade Gorgud, Hamid Arasli was named as Dede Gorgud scholar, Nizami Ganjavi, Imaddin Nasimi, Mohammad Fuzuli, Shah Ismayil Khatai and several other Azerbaijani and Eastern classics worked on the scientific and critical texts of his works and produced valuable works. has been analyzed.

Keywords: Azerbaijan, literature, folklore, Hamid Arasli, epos, “Kitabi-Dede Korgut”, M.Fuzuli.

"Mətinşünaslıq ədəbiyyat tarixinin əsasını təşkil edir. Hər hansı bir abidənin mətninin tarixi bütöv ədəbiyyatın tarixi üçün ilkin mənbədir... Beləliklə, mətinşünaslıq mətnlərin yaranma tarixni öyrənir. Mətnin tarixi bu mənada müxtəlif insanların – müəlliflərin, redaktorların, katiblərin, oxucuların, sifarişçilərin yaradıcılığı kimi başa düşülür. Bu mənada mətnin tarixi birbaşa cəmiyyətin tarixi ilə bağlı olur". Yazılı mətnlər dedikdə yalnız bədii mətnlər başa düşülməməlidir. Bir halda ki, mətn cəmiyyətin tarixni əks etdirir, bu tarixi daha mükəmməl öyrənmək üçün məzmunundan asılı olmayaraq bütün mətnlər tədqiq olunmalıdır. "Mətinşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün deyil, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən bir elmi sahədir".

Dmitri Lixaçov .

Mətinşünaslığın bir elm sahəsi kimi tarixi qədim olmasa da, onun yaranması tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Bu elm sahəsi ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində də olduqca əhəmiyyət kəsb edir. Əgər biz mətinşünaslığın tarixindən bəhs etsək, mətinşünaslıq qədim yazılı abidələrin mətnləri üzərində aparılan araşdırmalar əsasında formalaşdığını qeyd edə bilərik. Bu elmin filologiyanın ən vacib və ən geniş yayılmış elm sahələrindən biri olduğunu qeyd edə bilərik. Mətinşünaslığın yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanda mədəniyyətimizin tarixi üçün də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanda mətinşünaslıq XIX ərin II yarısından başlayaraq elm sahəsi kimi meydana gəlməyə başlasa da, onun əsasları çox keçmişə qədər gedir.

Tarixdə izi olan insanlar hər zaman dövlətimiz tərəfən yad olunur, onların keçdiyi keşməkeşli həyat yolu və fəaliyyətləri tədqiq olunur. Yubiley mərasimləri müxtəlif konfrans və iclaslar geniş şəkildə qeyd olunur. Belə yubiley mərasimlərindən biri də Azərbaycan elminin, ədəbiyyatının tarixində böyük iz qoymuş Həmid Araslı ilə bağlı konfrandır.

Böyük alim, böyük şəxsiyyət, fədakar ziyalı Həmid araslı Azərbaycan xalqını bütün varlığı ilə sevir, bu əbədi sevgini özünün əziyyəti, zəhməti ilə ərsəyə gətirirdi silsilə kitabları, geniş aradırmaları ilə ortaya qoyurdu. O, Azərbaycan xalqının Dədə Qorqud və Füzuli kimi qüdrətli Azərbaycan ədəbiyyatında əbədiləşən böyük tarixi gücünü bu günümüzdə köçürməyə can atırdı. Beləliklə, Dədə qorqudşünaslığın Dədə Qorqudu oldu akademik H.Araslı.

Ümumtürk mədəniyyətinin inkişafında böyük əhəmiyyətli yazılı abidələrin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirən Həmid Araslı geniş araşdırmalar aparmış, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və s. şairlərin ədəbi irsini qaynaqlara əsaslanaraq əlavə məlumatlar, izahatlar yazaraq oxuculara çatdırmışdır. Zəngin bədii və elmi irsə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatının uzun əsrlər ərzində yaradılmış abidələrinin mətnşünaslıq baxımından araşdırılması və onların elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibi sahəsində Həmid Araslımın xidmətləri olduqca çox böyükdür. Məhz onun gərgin və şərəfli əməyi və əziyyəti nəticəsində Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və neçə-neçə başqa Azərbaycan və Şərq kalssikləri əsələrinin elmi-tənqidi mətnləri üzərində çalışmış və dəyərli əsərlər ortaya qoymuşdur. Hər hansı bir əsərin, şeirlər toplusunun orijinalda mətninə yaxın bərpası müəllifin dünyagörüşünün, dil və üslubun özünəməxsusluğunu göstərir. Hər hansı bir klassik əsərin mətninin tərtibi zamanı H.Araslı yalnız fərqli nüsxələr arasında fərqləri və təhrifləri müəyyənləşdirmir, həmçinin müəllifin yaşadığı zamanın vəziyyətini nəzərə alaraq, mətnin öz zamanına və məkanına uyğun şəkildə yaradırdı.

Bunlardan başqa “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Azərbaycan dastanları”, “Əlişir Nəvai”, “Xətainin əsərləri” və s. kitabların ərsəyə gəlməsində müəyyən işlər görmüş və bunları yeni məlumatlarla zənginləşdirərək möhtəşəm şəkildə nəşr etdirmişdir.

H. Araslı “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı araşdırmalarına keçən əsrin 30-cu illərindən başlamışdır. Belə ki, 1938-ci ilə F. Kərimzadə və M. Rəfibəyli ilə bərabər 8-ci siniflər üçün hazırladığı dərsliyində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında bir səhifəlik məlumat vermişdir [1, s.77]. Daha sonra iki məqalə “Kitabi-Dədə Qorqud” [2] və “Kitabi-Dədə Qorqud” [3] çap etdirmişdir. 1939-cu ildə onu başçılığı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı nəşr olunur [5]. Həmin buraxılışda Həmid Araslı çox geniş bir məqalə yazmışdır. 1943-cü ildə nəşr olunan “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı”nın birinci cildində “Dədə-Qorqud” dastanı 9 səhifəlik uzun bir məqaləni də H. Araslı yazmışdır. 1962-ci ildə Həmid Araslının ərsəyə gətirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” yenidən nəşr olunmuşdur [6]. Akademik bu buraxılışa da məqalə yazmışdır. Kitabın sonunda fərqli qədim Azərbaycan sözlərini lüğət formasında vermişdir. Eyni kitabı genişləndirərək H. Araslı 1978-ci ildə də yenidən nəşr etdirmişdir. Burada H.Araslı çox böyük işlər görmüş, məhz özünəməxsus tərtibçi-mətnşünas üslubunu nümayiş etdirmişdir.

Araşdırmalardan da görünür ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrənilməsi, araşdırılması, təbliği və nəşri zamanı Həmid Araslının gördüyü işlər çox böyük olmuşdur və geniş şəkildə izahatlar verilmişdir. H.Araslı “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1962-ci ilindəki nəşrində çap etdrirdiyi məqaləsində belə yazırdı: “Bir çox dillərə çevrilmiş olan bu əsər haqqında araşdırma mətnləri yazılmış, alman, rus, türk, italyan, alimləri bu əsərin harada və nə zaman meydana çıxması, “Dədə Qorqud”un şəxsiyyəti və s. haqqında müxtəlif fikirlər qeyd etmişlər. Bu gün istər xarici, istərsə də yerli alimlər bu dastan üçün araşdırmaların davam elətdirilər” [1, s.77]. Həqiqətən də “Dədə Qorqud”la bağlı araşdırmalar hələ də davam etməkdədir. Həmçinin bu araşdırmalar zamanı Həmid Araslının fikir və mülahizələrində istifadə edilir, onun dedeqorqudşünaslığın

davamçısı olduğunun deyirlər. Akademikin “Kitabi-Dədə Qorqud”un ilk dəfə çap olunmasında gördüyü işlər xalqımızın qarşısında göstərdiyi fədakarlıq kimi qiymətləndirilir. Lakin 50-ci illərdə bu dastanın çap olunması qadağan edildi və H.Araslıya qərəzli hücumlar oldu. Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2000-ci ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin YUNESKO xətti ilə qeyd olunması Həmid Araslının nə qədər gərəklı və möhtəşəm iş görməsini bir daha sübut etdi.

Dədə Qorqudun şəxsiyyəti haqqında Həmid Araslı onun əfsanəvi bir şəxsiyyət olduğunu qeyd edir. Dədə Qorqudun bu əsərin müəllifi olduğunun deyən bəzi araşdırmaçılar əksinə olaraq Həmid Araslının bu fikrinin doğru olmadığını qeyd edirlər. Lakin, bu fikirlərin əksinə olaraq Həmid Araslı Dədə Qorqud adında bir adamın gerçək şəxsiyyət olması haqqında tarixdə heç bir məlumat yoxdur. Sadəcə o dövrün qəhrəmanlarındanır. Amma aşıq-saz mədəniyyətinə hörmət kimi Dədə Qorqud özü də hər bir hissədə çətinliklərlə qarşılaşmış və qəhrəmanlarına xeyir-dua, nəsihət vermişdir. Həmid Araslı qeyd edir ki, dastanda saz hətta Dədə Qorqudun adı ilə adlandırılmışdır, qəhrəmanlar düşmənin əlində “qoruz” görəndə onu öldürmüşdülər. Həmid Araslının bu fikrinə müsbət yanaşan bir çox ədəbiyyatçılar vardır. Dastanın daha yaxşı təhlilini verən professor Əli Sultanlı yazırdı: “Xalq içərisində əfsanəvi bir şəxsiyyət kimi yaşayan Qorqud babanın adı yazıya keçən kimi əsalnamə yazanların və təzkiyəçilərin qələmində suni bir formaya girmiş və tarixi şəxsiyyətə çevrilmişdir. Amma onların verdiyi məlumatlar heç bir tarixi sənətdə yer almadığı üçün sübut və olduqlarını təsdiqləmir. Hətta Dədə Qorqudun qəbrini müxtəlif yerlərdə axtaranlar heç bir nəticə əldə etməmişlər” [7, s.13].

Həmid Araslının mətnşünaslıq fəaliyyətində onun tərtib etdiyi daha möhtəşəm bir əsəri Füzulinin ana dilli divanının elmi-tənqidi mətnidir. O demək olar ki, ən böyük gücünü, vaxtını bu işə sərf etmişdir. Akademik Məhəmməd Füzuli haqqında otuz ildə çox davam etdirdiyi araşdırması, tədqiqatları Füzulishünaslıq elmində yeni yollar açdı. Onu da deyə bilərik ki, Füzuli problemlərinin qoyulmasında yerli və xarici tədqiqatçılar arasında professorun gördüyü işlər birinci yer tutur. Onun bu işi mətnşünaslıqla məşğul olan, mətn tərtib edən bir çox tədqiqatçılara xüsusi bir örnək olmuş və bu gün də olmaqda davam edir. Mətnşünaslığın əsas qayəsi klassik bir nüsxə tapmaq və ona əsalanaraq digər nüsxələrlə müqayisə etməkdir. Həmid Araslı da belə bir nüsxəni tapır və 1958-ci ildə onu nəşr etdirir.

Professor Həmid Araslı Füzuli irsinin öyrənilməsindən bəhs edərkən yazırdı: “Dahi sənətkar Füzuli ustad bir sənətkar kimi parladdığı zamandan etibarən, onun əsərləri təkcə yaşadığı mühitin deyil, bəlkə də Şərqi hər tərfində, xüsusən Azərbaycan dili anlaşılan ölkələrdə sevilə-sevilə oxunur. Gən yaşlarında şöhrətlənən Füzulinin sənətkarlıq qüdrəti, onun şeir üfqlərində yüksəlib söz sənətinin inkişaf yollarını işıqlandıran dühası şairin müasiri olan şeir, sənət həvəskarlarını diqqətini cəlb etdi. Məhz buna görədir ki, hələ şair sağ ikən onun müasiri olan təzkiyəçilər və ədəbiyyatşünaslar Füzuli haqqında yazmağa, onun sənətkarlığından danışmağa başlamışdılar” [4, s.5].

Həmid Araslı Füzulishünaslıq üçün bir çox məqalələr hazırlamışdır. Onun “Füzuli irsinin divanı”, “Füzuli haqqında yeni kitab”, “Füzuli şeirinin gözəllikləri”, “Füzuli əsərlərinin öyrənilməsi tarixi”, “Füzulinin çap olunmamış əsərləri”, “Ən qədim və mükəmməl Füzuli divanı”, “Nizminin yedi göəl poeması ilə Füzulinin “Yeddi cam” əsərinin müqayisəsi”, “Vətənpərvər şair” və s. bir çox belə məqalələri misal çəkə bilərik.

O bu məqalələrində müxtəlif mətnlərin təhriflərini seçir, ən düzgün variantı ortaya qoyur və burada əsas meyar kimi şeirdə, beytdə, misrada bədii məntiqə uyğunluğu olduğunu qeyd edir. Həmid Araslı qədim şeiri nəzərdən keçirib, təhlil edərkən əsas diqqəti əsərin bədii məntiqinə uyğun olmayan tərəfləri, sözləri, söz birləşmələrini aşkar edib, təhrif olunmamış hissələri əsas götürdüyü nüsxədən söz və ifadələrə yönəldirdi.

Akademik Həmid Araslı Füzuli yaradıcılığının tədqiqi tarixindən danışarkən Türkiyə alimlərinin yazdıqları haqqında araşdırma aparmış və məlumat vermişdir. H.Araslı bu barədə belə yazırdı: “Füzuli irsinin öyrənilməsində Türkiyə tədqiqatçılarının da müəyyən əməyi vardır. Çox zaman qədim təzkirəçilərə tənqidi yanaşa bilməyən və Füzulinin bir Osmanlı şairi kimi öyrənmək istəyən tədqiqatçıların işinə Körpülüzadə yekun vura bilməmişdir” [4, s.12].

H.Araslı Füzuli irsinin yüksək qiymətləndirərək “Füzuli yaradıcılığı” məqaləsində qeyd edirdi: “Füzuli yaradıcılığı son dərəcə zəngin və çox cəhətlidir. Hələ gənc yaşlarında lirik şeirilə diqqəti cəlb edən bu istedadlı sənətkar orta əsrin bütün ədəbi janrlarında üç dildə əsərlər yaradıb, çox zəngin bir irs qoymuşdur. Fezulinin yaradıcılığında hər üç dildə yazılmış lirik şeirlər, alleqorik əsərlər, poemalar, nəsr əsərləri vardır. Şairin bu zəngin irsini ətraflı izah etmək üçün, hər şeydən əvvəl onun şeirə, sənətə olan münasibətini müəyyənləşdirmək lazımdır” [4, s.99].

Hər hansı bir mətnin dil və ifadə xüsusiyyətlərini təyin edərkən bəzi xüsusiyyətlər var ki, onlar nəzərə alınmalıdır. Yəni mətnin ifadə tərzini müəyyən edilməlidir. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Mətnin ifadə forması müəyyən edilməli;
2. İstifadə olunan düşüncənin inkişaf etdirilməsi yolları müəyyən edilməli;
3. Nitq etiketlərinin müəyyənləşdirilməsi;
4. Cümlənin struktur xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
5. Açıqlıq, səlislik, sadəlik və aydınlıq kimi ifadə xüsusiyyətləri müəyyən edilməli;
6. Hiss və düşüncələrinin açıq və aydın şəkildə izah edilməli;
7. Araşdırmaya cəlb olunmuş əsərdə hadisə və vəziyyət, təsvir olunacaq fikir, ifadə olunacaq duyğu və düşüncə mətnşünasın şüurunda açıq və aydın şəkildə olmalıdır;
8. Mətdəki hadisə və təsvir olunan məsələlər dilin məlum və qəbul olunmuş qaydalarına uyğun şəkildə olmalıdır.

Professor hər hansı bir mətnin üzərində işləyərkən demək olar bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə almışdır. Hətta mətdəki hadisələrin zamanını, baş verdiyi məkanı, dini problemlərini möhtəşəm təhrif etmişdir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, akademik H.Araslı bütün elmi fəaliyyəti dövründə müxtəlif zamanlar ədəbiyyat tariximizi yazarkən ilk olaraq həmin dövrə aid əsərləri mətnşünaslıq baxımından araşdırmışdır. Professor bir alim, bir şəxsiyyət kimi, respublikamızın sərhədlərindən kənar da şöhrətlənmişdir. Buna səbəb onun dünya şöhrətli sənətkarlar haqqında gəldiyi qənaətlər, ümümsərq və dünya miqyasında keçirilən elmi məclislərdə etdiyi maraqlı məruzələr olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Araslı H., Qasımzadə F., Rəfili M. Ədəbiyyat. 8 siniflər üçün dərs kitabı. Bakı. 1938
- 2.Araslı H. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1938. №3
- 3.Araslı H. “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında, “Ədəbiyyat qəzeti”, 1938. 17 mart
- 4.Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Azərbaycan Uşaq və Gəclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1958. 312 səh.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı, Azərnəsr, 1939. 179 səh.

6. “Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı, Azərnəşr, 1962. 176 səh.

7.Sultanlı.Ə. Məqalələr. Bakı, Azərnəşr. 1971. 328 səh.